

OTDK – dolgozat

2023

Budapesti Corvinus Egyetem
Közgazdaságtudományi és Gazdálkodástudományi kar

Magyarországi egyetemisták adófizetési attitűdjének vizsgálata
fogolydilemma alapú kísérlettel

Examination of the tax payment attitude of Hungarian students
with a Prisoner's Dilemma-based experiment

Flink Flóra Rebeka

Lengyel Réka Zsófia

Konzulensek: Drabancz Áron István, El-Meouch Nedim Márton

Kézirat lezárásának dátuma: 2021. április 12.

Absztrakt

Az állami költségvetés jelentős hányadát teszik ki az adóbevételek, azonban a lakosság és a vállalatok adóelkerülő magatartása miatt az állam ennek egy részétől esik. A fiatal felnőttek ebben az életszakaszban kerülnek először olyan helyzetbe, amikor például jövedelmük után adózniuk kell, így ekkor hozzák meg első adófizetési döntéseiket is. Kutatásunkban azt vizsgáltuk, hogy a magyar egyetemisták hogyan viszonyulnak az adófizetés, illetve az adóelkerülés témaköréhez. A kutatásban résztvevő 32 személlyel a fogolydilemma egy négyszereplős, adófizetésre vonatkoztatott változatát játszottuk le csoportokban, majd egy, az adóelkerüléshez való viszonyukat felmérő kérdőívet töltöttek ki. A játék során azt próbáltuk megfigyelni, hogy az egyes játékosok mennyire viselkednek a közgazdasági emberkép felfogásának megfelelően, azaz önérdékkövetően, saját hasznukat maximalizálva, vagy ettől eltérő viselkedést mutatnak, a társadalmi közhasznot is figyelembe veszik, morális szempontból helyesnek tekintett módon cselekednek. Feltevésünk az volt, hogy megbeszélés hiányában a szereplők a Nash-egyensúlyi pontba jutnak (mindenki önérdékkövetően viselkedik), viszont ha lehetőségük van kommunikációra, közös stratégia kiépítésére, akkor hajlandóak a kooperációra és az egyéni érdekek helyett az össztársadalmi jólétet helyezik előtérbe. Feltevéseinknek azonban csak egy része igazolódott be, ugyanis az első körökben a játékosok jelentős része a racionalitásnak ellentmondóan cselekedett: vagy végig fizetett adót, vagy csalás után ismét adózott. A megbeszélések folyamán ugyan az összes csoport felismerte, hogy a kooperáció minden téren pozitív kifizetésekkel társulna, ennek ellenére voltak esetek, ahol a résztvevők nem tartották magukat a megbeszéltekhez, így a kooperáció nem valósult meg teljeskörűen. Ezen felül azt feltételeztük, hogy a résztvevők a kérdőívben becsületesebbnek vallják magukat, mint ahogyan a játék során viselkedtek. Ez a hipotézisünk igaznak bizonyult, a résztvevők adóelkerülő magatartásuk ellenére is magasabbra értékelték saját becsületesességüket.

Kulcsszavak: adóelkerülés, viselkedési közgazdaságtan, fogolydilemma, döntés

JEL klasszifikáció: C70, C73, D90, H26

Tartalom

Táblázatjegyzék.....	i
Ábrajegyzék	i
I. Bevezetés (Lengyel Réka)	1
II. Elméleti áttekintés	4
II. 1. A feketegazdaság megközelítései (Lengyel Réka)	4
II. 2. A racionális és viselkedési közgazdaságtani felfogás (Flink Flóra)	5
II. 3. Az adóelkerülés főbb okai (Lengyel Réka)	8
III. Módszertan (Flink Flóra)	10
IV. Eredmények	13
IV. 1. A játék eredményei (Flink Flóra)	13
IV. 2. A kérdőív eredményei (Lengyel Réka)	21
V. Összegzés (Flink Flóra).....	25
Irodalomjegyzék.....	28
Melléklet	I
A) Kérdőív kérdései	I

Táblázatjegyzék

1. táblázat A rejtett gazdaság növekedésére ható fő tényezők	9
2. táblázat Az általánosított fogolydilemma kifizetései	10
3. táblázat Négyszereplős fogolydilemma kifizetései	11
4. táblázat Az X és Y döntések száma csoportonként, minden körben.....	13
5. táblázat Az egyes csoportok össztársadalmi haszna a játék során	15

Ábrajegyzék

1. ábra A játékosok válaszainak megoszlása saját adófizetési kötelezettségeik ismeretéről ...	23
2. ábra A játékosok által említett, leggyakoribbnak ítélt adócsalási formák gyakorisága	23

I. Bevezetés

Minden állam számára elengedhetetlen az adózás kérdésével foglalkozni, hiszen ez a forrás adja bevételeinek legnagyobb részét. A magyar állam 2019-es költségvetésének 68,5%-át tették ki az adókból, járulékokból és illetékekből származó bevételek, ez 2020-ban a koronavírus járvány miatt bevezetett kedvezmények mellett 66,4%-ra csökkent (Központi Statisztikai Hivatal, 2021). Ebből is látszik, hogy elengedhetetlen finanszírozási forrást nyújtanak az állam számára a lakosság és a gazdálkodó szervezetek befizetései, azonban felmerül a kérdés, hogy a tényleges bevételek mellett mekkora az elmulasztott, kihagyott, vagy csalás miatt szándékosan meg nem fizetett adók és járulékok mértéke.

A kelet-európai, illetve a 2004 óta az Európai Unióhoz csatlakozott országokban a rejtett gazdaság mértéke magasabb a nyugat-európai országokhoz képest (Schneider, 2013). A rendszerváltás után, a posztszocialista országokban a gazdasági szereplők célja a vállalkozói vagy munkavállalói bevételeik maximalizálása volt. Ennek eszközeit a kivetett adók és más rájuk háruló kötelezettségek minimalizálása, illetve a jövedelem egy részének eltitkolása vagy a háztartási költségek jelentős részének gyártási költségként való elszámolása jelentették (Belyó, 1995). Ez is jól mutatja, hogy a volt szocialista országokban már a rendszerváltás óta nagy problémát jelent a rejtett gazdaság és az adóelkerülés, mind a lakosság, mind a vállalatok körében (Fenyvesi-Pintér, 2021).

Ennek főbb okait Ékes Ildikó egyrészt a piacgazdaságokban is jelenlevő, feketegazdaságot támogató jellemzőkben látta. Ilyen a munkanélküliség, a közpénzek irracionális felhasználásának érzete vagy a vállalatok nemzetköziesedése. Emellett a rendszerváltó országokban három másik tényező is szerepet játszott a rejtett gazdaságban való részvétel növekedésében. Először is a gazdasági átmenet és az ideológia megváltozása egyben a jogi környezet átalakítását is jelentette, azonban ehhez az intézményi rendszer megváltoztatására is szükség volt, ami további jogszabály-módosításokat vont maga után. Ez ugyanakkor nem zajlott zökkenőmentesen és az így létrejött jogi hézagok lehetőséget nyújtottak a kötelezettségek megkerülésére. Másrészt a siettetett privatizáció során a magánszektor növekedésével a munkakörök összemosódtak, ez pedig megnehezítette az ellenőrizhetőséget és szabályozhatóságot. Végezetül pedig a szocialista és a piacgazdasági rendszer átmenete miatt az elosztási rendszer átalakítására is szükség volt. Az árak a termelési költségek valós értékéhez közeledtek, a központi költségvetésből finanszírozott szolgáltatások számát csökkentették,

nőttek az adóterhek, a bérek azonban nem emelkedtek megfelelő szintre, így a lakosság és a vállalatok részéről egyaránt nőtt a feketegazdaságban való részvételi arány (Ékes; 1995, 2007).

A rendszerváltó országokban a fent említett okok miatt is nagy szerepet kapnak a „fehérítési” törekvések, legyenek ezek jogszabályok, ellenőrzések vagy kormányzati kommunikációs eszközök. A 2010-es években a magyar kormány számos lépést tett a rejtett tevékenységek visszaszorítása érdekében, ezeket három csoportba sorolhatjuk (Eco-Vista Kft., 2016). Az első csoportba tartozók közvetve hatnak a gazdaság résztvevőinek viselkedésére: ilyen a kiszámíthatóbb adózási rendszer, a szabályok átláthatóságára való törekvés, a kedvezőbb adózási formák bevezetése (például a kisadózó vállalkozások tételes adója (KATA) és az egyszerűsített vállalkozói adó (EVA)), illetve a digitális céginformációs rendszer gyorsabb és hatékonyabb működése, mely elősegíti az üzleti kapcsolatok biztonságát. A lépések második csoportjába a közvetlenül a rejtett gazdaság visszaszorítását célzó intézkedéseket soroljuk, mint az adóellenőrzések gyakoriságának és hatékonyságának növelése vagy a kiszabott büntetések szigorítása. Ide tartozik a 2013-ban bevezetett online számlarendszer, amely később többször is szigorításra került (ÁSZ, 2019a), a pénztárgépek elektronikus bekötése a Nemzeti Adó- és Vámhivatalhoz, illetve a 2015-ben elindult Elektronikus Közúti Áruforgalom Ellenőrző Rendszer (EKÁER) is. Ezen rendszerek bevezetésének hatására átláthatóbbá vált a gazdasági szereplők tevékenysége, egyszerűsödött az ellenőrzés, így egyrészt csökkent a tevékenységek eltitkolásának lehetősége, másrészt növekedett az áfacsalások felderíthetősége (ÁSZ, 2019a; Szilovics, 2019). Az intézkedések harmadik csoportját a pozitív adómorált erősítő, az adócsaláshoz kapcsolódó morális költségeket növelő lépések képezik, ezek hatásossága azonban kétséges és nehezen mérhető (Eco-Vista Kft, 2016). Ezen gazdaságfehérítést célzó rendszerek fenntartása és az ellenőrzések végrehajtása jelentős anyagi és adminisztratív terhet jelent az állami szervek számára, ezen kiadások pedig nem növelhetők akármeddig, mert bizonyos szint felett a növekvő aktivitás határhozama negatív lesz (Eco-Vista Kft, 2016).

Az említett fehérítési lépések bevezetése után kezdetben a rejtett gazdaság mérete nem csökkent számottevően, sőt a 2010-es évek elején növekedést mutatott (Belyó, 2016). Egyes becslések szerint ebben az időszakban ugyan a feketegazdaság százalékos aránya a GDP-ben továbbra is közel azonos szinten mozgott, azonban mivel a bruttó hazai termék 2017-re a 2010-es értékének 138%-ára nőtt, összességében a rejtett gazdaság mérete is növekedett (Fenyvesi-Pintér, 2021). Ezen növekedésnek számos oka van, azonban a probléma megfelelő kezeléséhez elengedhetetlen a befolyásoló tényezők és a tendenciák feltérképezése. Az ország történelmi múltjából és rendszeréből adódó tényezők kezelésének egyik módja, hogy megértjük az újabb

generációk adófizetési attitűdjét, döntéshozatalát, és felderítjük azokat a tényezőket, melyek számukra befolyással bírnak.

A fiatal felnőttek ebben az életszakaszban kerülnek először olyan helyzetbe, amikor például jövedelmük után adózniuk kell, így ekkor hozzák meg első adófizetési döntéseiket is. A rákövetkezendő években és évtizedekben az adóterhek egyre nagyobb hányada hárul majd rájuk mind munkavállalóként, mind pedig fogyasztóként, ezért fontosnak tartjuk megvizsgálni, hogy milyen tényezők befolyásolják őket az ilyen jellegű döntéseik meghozatalában. Kutatásunk fő kérdése az volt, hogy a mai magyar egyetemisták az adófizetésről való döntéshozatalukkor milyen szempontokat és érdekeket vesznek figyelembe. Szerettük volna felderíteni, hogy a viselkedésük hogyan írható le leginkább: a klasszikus közgazdasági felfogás racionális mérlegelése, vagy pedig a pozitív adómorál, összetettebb viselkedési és társas tényezők figyelembevétele a jellemzőbb. Továbbá megvizsgáltuk, vajon milyen további tényezők hatnak a döntéshozatali folyamatra, az érvekre, és a végső kimenetelre, befolyással bír-e családi és társas környezet vagy a tanulmányaik. Illetve igyekeztünk választ kapni arra, hogy ők maguk hogyan értékelik döntéshozatalukat, és ez összhangban áll-e a tetteikkel.

II. Elméleti áttekintés

II. 1. A feketegazdaság megközelítései

A feketegazdaság kutatására és feltárására irányuló tanulmányok első feladata mindig ennek a fogalomnak a meghatározása, ugyanis a feketegazdaság definíciója nem egyértelmű. A fejlett országokban az 1970-es években az informális gazdaság fogalma jelent meg, kialakulásának fő oka a növekvő adóterhekben keresendő, ami arra kényszerítette a vállalkozókat, hogy tevékenységüket rejtve végezzék (Sugár – Trautmann, 1995). Így az informális gazdaság legjellemzőbb megjelenési formája ebben az időszakban az adóelkerülés és az adócsalás lett. Mind a formális és nemformális gazdaság piaci logika elvén működik, szabad a tőke- és munkaerőáramlás, az egyensúlyt a két piac között az egyik irányban a növekvő adóterhek, a másikon pedig a lebukás kockázata és a velejáró büntetés teremti meg (Sugár – Trautmann, 1995).

Balog Ádám megközelítése szerint a rejtett gazdasághoz tartozik minden olyan tevékenység, amely nem regisztrált, de hozzájárul a bruttó hazai össztermék előállításához. Más megfogalmazásban az összes olyan gazdasági tevékenység és abból befolyó jövedelem, amelyeket a hatóságok nem regisztráltak, rejtve maradnak az állam előtt adóelkerülés céljából, kikerülnek az állami szabályozásoknak. Ez a megfogalmazás egy tág értelmezés, beletartoznak az illegális tevékenységek is (például a drogcsempészet), a definíciót szűkebb értelemben véve viszont sokszor csak a legális tevékenységeket sorolják a rejtett tevékenységek közé (Balog, 2014).

A rejtett gazdaság mértékének becslésére több kísérlet és elemzés is készült az elmúlt két évtizedben, mind országos, mind regionális szinten. Ezek célja nem csak egy-egy állam helyzetének vizsgálata volt, hanem az egyes országok rejtett gazdaságának összehasonlítása is. Magyarországon az 1990-es évek végére a GDP 30%-ára becsülték a rejtett gazdaság nagyságát, ez a 2003 és 2013 közötti időszakban csökkenő tendenciát mutatva 22-25% között mozgott, 2016-ban pedig egy tanulmány 24%-os becslést publikált (Schneider, 2013; Borlea et al., 2017; Belyó, 2016). Az EU-27 átlaga 2013-ban 18 és 22% között mozgott, a környező országokat tekintve a magyarországi érték a lengyelországihoz (24–28%) képest alacsonyabb, ám a szlovákiaiainál (15–18%) és csehországinál (16–20%) jelentősen magasabb volt (Balog, 2014). Tehát a hazánkban jelen lévő rejtett tevékenységek mértéke ebben az időszakban magasabb volt az európai uniós átlagnál és több más, volt szocialista országnál is. A 2010-től 2017-ig tartó időszakban a becslések szerint a feketegazdaság aránya a GDP-ben közel állandó

volt, azonban növekvő bruttó hazai termék mellett ez a rejtett gazdaság méretének növekedését is jelenti (Fenyvesi – Pintér, 2021). Ezzel szemben az Állami Számvevőszék elemzése szerint az áfarés (a potenciálisan beszédhető és ténylegesen beszédett áfa közötti különbség) 2018-ra 9%-ra csökkent a 2013-as 22%-os értékhez képest, ami a gazdaságfehérítő intézkedések eredményességét és ezzel együtt az áfacsalások jelentős visszaszorulását jelzi (ÁSZ, 2019b).

Fontos kiegészítés, hogy a Központi Statisztikai Hivatal is alkalmaz becsléseket a bruttó hazai termék számításánál a valós értéküknél alacsonyabban bejelentett vagy egyáltalán nem regisztrált jövedelmekre. Ilyen az adó- és járulékfizetési kötelezettség elkerülése miatt a költségek felül-, az árbevétel aluljelentése, a számla nélküli tranzakciók és bérfizetések, valamint az igénybe vett szolgáltatásnak könyvelt munkavállalói jövedelmek (Murai – Ritzlné, 2011). A KSH által becsült érték jellemzően alacsonyabb, mint a későbbi becslések által megállapított értékek, ennek oka a becslési módszerek különbözőségében keresendő (Belyó, 2016; Murai – Ritzlné, 2011).

II. 2. A racionális és viselkedési közgazdaságtani felfogás

A közgazdaságtani modellek és döntéshozatal emberképe a Homo oeconomicus. Ez a felfogás azt feltételezi, hogy az egyének mérlegelik a döntési lehetőségeiket és mindig racionálisan, kizárólag önérdekkövetően cselekednek, céljuk a haszon maximalizálása. A klasszikus megközelítések szerint az egyének a csalás relatív hozamát tartják szem előtt: mekkora részét titkolják el a jövedelmüknek az alapján, hogy mekkora az adórátá, a lebukás valószínűsége, a várható büntetés, és mekkora kockázatot hajlandóak vállalni (Allingham – Sandmo, 1972). Alapvetően akkor érdemes tehát valakinek csálnia, ha a várható büntetés mértéke kisebb, mint az elérhető nyereség, azaz a megtakarított adóteher (kockázatsemlegességet feltételezve). További feltevés, hogy az alappreferenciáik (olyan szempontok, mint egészség, társadalmi megbecsülés) állandóak/nem változnak az idő során (Lengyel – Szántó, 2005).

Arthur Laffer modellje az adóráták változtatásának adóbevételre tett hatását magyarázza. Az adókulcs megváltoztatásának alapvetően két hatása van, amelyek egymással ellentétesen hatnak, tehát az adórátá alakulásának következményei nem egyértelműek. Csökkentés esetében redukálódik az egy pénzegységre jutó adóbevétel, azonban a kisebb adókulcs pozitívan hat a foglalkoztatásra és termelésre, így növelve az adóalapot (Laffer, 2004). Növelés esetén egy ideig nő az adóbevétel, azonban bizonyos fokon túl a magas adóterhek miatt visszaesik a termelés, és csökken az adófizetési hajlandóság. Ehhez kapcsolódó tétel, hogy a piaci kibocsátás adóztatása csökkenti a kibocsátást (pl. a jövedelemadó növelése csökkenti a piaci

szektor munkaerő-kínálatát) (Lengyel – Szántó, 2005). Létezik tehát egy adórátá 0% és 100% között, amely az adott gazdaságban, adott körülmények mellett a kormány számára a maximális adóbevételt hozza (Laffer, 2004).

A gazdasági működés és döntéshozatal azonban nem írható le teljeskörűen a klasszikus elméletekkel, ezt Dan Ariely is alátámasztja *Az (őszinte) igazság a hazugságról* című könyvében (Ariely, 2015). Ebben leírja, milyen lenne az élet a Gary Becker által kidolgozott *Racionális bűnözés egyszerű modelljének* világában (*Simple Model of Rational Crime, SMORC*), miszerint minden döntés racionális költség-haszon elemzés után születik meg. Az egyén ekkor három szempontot vesz figyelembe egy bűn elkövetése előtt: a nyereséget, amit a bűn elkövetésétől vár, a lelepleződés valószínűségét, és a várható büntetés mértékét – ha ez az érték összességében pozitív, akkor elköveti a bűnt, ha negatív, akkor pedig nem. Ariely rögtön kimondja, hogy ez a modell nem ad korrekt képet a világról, tehát az emberek szükségszerűen nem olyan mértékben racionálisak, ahogyan azt a Homo oeconomicus felfogása tartja.

Ezt az állítást Samuel Bowles is alátámasztja *Az etikus gazdaság* című könyvében, amelyben Arisztotelész törvényhozójának ad útmutatást a helyes kormányzáshoz (Bowles, 2018). Bowles a könyvében számos játékelméleti kísérlettel bizonyította, hogy az emberek kevésbé viselkednek önérdékkövetően, mint az a közgazdaságtani emberkép alapján várható lenne. Egy kísérleti játék során, ahol a játékosoknak lehetősége volt a közjavakhoz hozzájárulni, a szereplőket személyiségük alapján három csoportra osztotta. Az első csoportba az „altruisták” tartoznak, akik mások viselkedésétől függetlenül, minden esetben a közösség javát helyezik előtérbe, a saját hasznosságuk csökkentése mellett. A második csoport tagjai, a „viszonosságot igénylők” azokban az esetekben szorították háttérbe a saját érdeküket, amikor a korábbi játékkörökben a többi játékos is így tett. Akik az előző két csoport egyikébe sem tartoznak – őket Bowles az „egyik sem” kategóriába helyezte – minden alkalommal szerényen járultak hozzá a közjavakhoz. Az utolsó csoport tagjainak viselkedése leírható a potyautas-magatartással. Habár nem járultak hozzá semmilyen (vagy csak nagyon csekély) mértékben a közjavak előállításához (nem keletkezett költségük az előállításból), a közjóságok használatából őket kitiltani nem lehetséges (Hardin et al., 2020), így a potyautasoknak lehetőségük volt ezek használatára.

A közgazdaságtani döntéshozatali folyamat meghatározása tehát nem annyira leegyszerűsíthető, mint ahogyan a klasszikus elméletek tartják. Az emberi viselkedést sokkal több tényező befolyásolja, mint hogy leírható legyen, mint racionális mérlegelés költségekről,

hasznokról és valószínűségekről, ezért érdemes empirikus eredményekre és kísérletekre is támaszkodni. Daniel Kahneman és Vernon Smith indította el ezt a fajta új közgazdaságtani megközelítést, melyért 2002-ben közgazdasági Nobel-díjban is részesültek (Bardsley et al., 2009). A kísérletek alkalmazásának célja, hogy a döntéshozatalt kontrollált, laboratóriumi környezetben figyelhessük meg (Brzezicka, Wisniewski, 2014), ezzel feltérképezve azokat a szempontokat, melyeket az egyének döntéseiknél figyelembe vesznek, amik befolyásolják viselkedésüket. A kísérleti és viselkedési közgazdaságtan fogalmát fontos egymástól elkülöníteni: előbbi a közgazdaságtani kutatás azon formájára vonatkozik, mely kísérletekkel dolgozik, míg „a viselkedési közgazdaságtan fogalmát olyan munkára használjuk, legyen az kísérleti vagy sem, mely pszichológiai hipotéziseket használ közgazdasági viselkedés leírására” (Bardsley et al., 2009, p. 2).

Ariely említett könyvében leírja az úgynevezett *kozmetikázási tényező elméletét* is (*fudge factor theory*). Ennek lényege, hogy viselkedésünket egyszerre két, egymással ellentétes motiváció befolyásolja: anyagi motiváció (minél nagyobb haszon elérése), illetve az önmagunkról alkotott pozitív kép fenntartása (Ariely, 2015). Amikor csalunk, megkérdőjelezhető döntést hozunk, ez a két motiváció szembe kerül egymással, ezért igyekszünk a helyzetet kiegyensúlyozni, racionalizálni. Ariely szerint ez a kognitív rugalmasságunknak köszönhető: mi húzzuk meg a határt erkölcsös és erkölcstelen között, és ezt mindig a saját viselkedésünknek megfelelően tudjuk alakítani, hogy ne kerüljünk önellentmondásba. Ez összhangban áll a *kognitív disszonancia* elméletével, melyet Leon Festinger alkotott meg az 1950-es években. Lényege, hogy az egyének gondolatai (hiedelmei) és cselekedetei közötti ellentmondás pszichológiai feszültséget okoz az egyén számára, aki ennek enyhítésére, feloldására törekszik (Suls, 2017). Legtöbbször az emberek a gondolataikat, hitüket változtatják meg, hogy ezzel igazolják cselekedetüket, azaz kozmetikázzák döntéseiket, így téve azokat saját maguk számára elfogadhatóvá.

Daniel Kahneman pszichológia-professzor, Jack Knetsch közgazdász professzor és Richard Thaler Nobel-díjas közgazdász munkáikban rávilágítanak, hogy döntéseink során torzítások és anomáliák jelennek meg, melyek felismerésével közelebb kerülhetünk a gazdaság résztvevőinek viselkedésének megértéséhez. Ezen anomáliák és heurisztikák a gazdaság és mindennapi élet területén számtalanszor megfigyelhetők, közülük néhány pedig az adófizetési és adóelkerülési magatartásunk során is. Az emberek elutasítják az igazságtalanságot és törekszenek az egyenlőségre, akár saját hasznuk kárára is. Ez azt jelenti, hogy egyrészt hajlamosak egy (akár anonim) elosztásban a racionalitás ellenére nagylelkűen és a nagyobb

egyenlőségre törekedve dönteni, másrészt a megítélésük szerint igazságtalanul viselkedőkkel szemben „büntetést” alkalmazni és lemondani saját nagyobb hasznukról az egyenlőtlenség elkerülése érdekében (Kahneman et al., 1986). Ezen felül az emberek alapvetően kerülik a veszteséget és a kockázatot is, emiatt kevésbé hajlandók lemondani valamiről, amit már megszereztek, magasabbra értékelik azt (ez az úgynevezett *endowment effect*), illetve a jelenben elérhető kisebb nyereség vonzóbb számukra, mint a jövő nagyobb nyeresége (ez a *present based bias* torzítása) (Kahneman et al., 1991).

II. 3. Az adóelkerülés főbb okai

Balog Ádám a rejtett gazdaság növekedésére ható tényezők közül ötöt emel ki, melyek a magyarországi adófizetési és adóelkerülési döntésekben fontos szerepet játszhatnak. Elsőként, mellyel a legtöbb elmélet is egyetért, hogy a magas adóterhek miatt egyre nagyobb a rejtett gazdaságban való részvétel valószínűsége, ezt mondja ki a már említett Laffer-görbe elmélete is, azaz, hogy az adóráták növekedésével egy bizonyos fok után csökken az adóbevétel az adófizetési hajlandóság visszaesése miatt (Laffer, 2004). Az állami szabályozás növelése szintén erősíti az adóelkerülési hajlandóságot, mivel ez a formális gazdaságban való részvétel költségeit növeli, például az adminisztrációs terhek növekedésével.

Ugyanez igaz az adórendszer komplexitására, hiszen egyrészt növeli a járulékos költségeket (adóbevallás bonyolultsága), másrészt az összetett szabályozás miatt csökkenti a csalás miatti lebukás (vélt) valószínűségét. Az állami működés hatékonysága és átláthatósága szintén befolyásolja az adóelkerülés mértékét: ha az állampolgárok úgy ítélik meg, hogy az adófizetéssel nem érhető el kellően nagy haszon (például a közszolgáltatások magas színvonala), akkor nő az adóelkerülési hajlandóságuk. Végül pedig fontos megemlíteni az adómorált: „általánosságban az adózóknak az adócsalást elutasító álláspontját nevezhetjük pozitív adómorálnak” (Balog, 2014, p. 3.). Ennek lényege, hogy az adózó a várható pozitív hozam és a lebukás valószínűtlensége ellenére is befizeti az adót. Erre számos befolyásoló tényező hat, többek között az állam demokratikus működése, az állami szolgáltatások minősége, az adóhatóság és az adófizetők közötti kapcsolat, illetve a társadalmi és szűkebb környezet normái (Feld–Frey, 2007; Schneider, 2013).

Az 1. táblázat A rejtett gazdaság növekedésére ható fő tényezők azt mutatja, hogy melyek a rejtett gazdaság növekedésére ható főbb tényezők, és ezek a változás mértékének hány százalékát képesek megmagyarázni. Az értékek Schneider 2012-es tanulmányához elvégzett 34 országra kiterjedő empirikus kutatásának eredményének átlagát tükrözik, azonban a

kísérletekben nem szerepelt az elrettentés tényezője (mint a lelepleződés valószínűsége, vagy a büntetés mértéke).

1. táblázat A rejtett gazdaság növekedésére ható fő tényezők

A rejtett gazdaságot befolyásoló tényező	A rejtett gazdaság változásának mekkora hányadát magyarázza (%)
Adóterhek növekedése	35-38
Állami intézmények minősége	10-12
Támogatások	5-7
Munkaerőpiaci szabályozás	7-9
Állami szolgáltatások	5-7
Adómorál	22-25
A tényezők együttes hatása	84-98

Adatok forrása: Schneider, 2012; szerkesztés: Balog, 2014 nyomán

Összességében tehát azt láthatjuk, hogy az adóterhek növekedése bír a legnagyobb hatással, valamint az adómorál mértéke és az állami intézmények minősége is meghatározó tényező a rejtett tevékenységek növekedésekor.

III. Módszertan

Kutatásunk alapjául a klasszikus fogolydilemma szolgált, amely a nem zéró összegű játékok egy fajtája. Feltételezés, hogy a játékban résztvevő két személy haszonmaximalizáló és önérdékkövető. Ennél a játéknál a Nash-egyensúly nem vezet a mindkét fél számára optimális, Pareto-hatékony állapothoz. A klasszikus játékban az alapszituáció szerint két gyanúsítottat elfog a rendőrség, majd két elkülönített szobában helyezik el őket, így ellehetetlenítve köztük a kommunikációt. Mindkettőjüknek azt az ajánlatot teszik, hogy amennyiben csak az egyikük vall, aki vallott, egy egység jutalmat kap, aki hallgatott, két egység büntetést. Ha mindketten vallanak, a kifizetésük (-2; -2), ha egyikük sem (0; 0) (Tucker, 1983).

2. táblázat Az általánosított fogolydilemma kifizetései

	Kooperálás	Defektálás
Kooperálás	(R, R)	(S, T)
Defektálás	(T, S)	(P, P)

Forrás: Saját szerkesztés, Douglas Hofstadter (1983) alapján

A játék általánosított formáját Douglas Hofstadter alakította ki, ekkor a kifizetések a 2. táblázat Az általánosított fogolydilemma kifizetései látható módon történnek. Ez esetben az alábbi két egyenlőtlenségnek kell teljesülnie:

$$T > R > P > S$$

$$2R > T + S$$

Az első egyenlőtlenség a fogolydilemma létét és a Nash-egyensúlyi pontot biztosítja, amely a defekció, a második feltétel pedig ahhoz szükséges, hogy a kooperáció legyen a Pareto-hatékony állapot.

A kutatásunkban résztvevőkkel a fogolydilemma egy négyszereplős változatát játszottuk le. Minden csoport előre rögzített, azonos számú (3x5) kört játszott, ezt a játékosok számára is tisztáztuk a kísérlet kezdetén. Az egyes körök után a kommunikáció nem volt megengedett (ilyenkor csak az adózók számát hirdettük ki), csupán az egyes részek (minden ötödik kör) után beszélhettek egymással. A játékosoknak minden körben két döntési lehetőségük volt: befizetik az adót (X) vagy nem (Y). Az első 5 kör előtt sem beszélhettek egymással, az összetársadalmi haszon fogalmát pedig nem említettük. Szerettük volna megvizsgálni, hogy első gondolataik és saját belátásuk szerint vajon racionálisan mérlegelnek-e, majd az utána következő körökben az

interakciók során milyen hatással vannak egymásra, és milyen érveket, szempontokat hoznak fel a döntési alternatívák indoklására.

A játékosok a játék kezdetén megismerhették a kifizetéseket, és ez alapján hozták meg döntéseiket. Az egyes eseteket a 3. táblázat Négy szereplős fogolydilemma kifizetéseimutatja, az össztársadalmi haszon az egyének kifizetéseinek összege.

3. táblázat Négy szereplős fogolydilemma kifizetése

Esetek		Kifizetések		Össztársadalmi
X	Y	X	Y	haszon
4	0	100	-	400
3	1	-50	300	150
2	2	-100	100	0
1	3	-300	50	-150
0	4	-	-100	-400

Megjegyzés: X – befizeti az adót; Y – nem fizeti be az adót

Ha mindenki adózik, a pénz befolyik a költségvetésbe, amit a társadalom hasznára fordítanak, míg, ha senki sem fizeti be az adót, mindenki veszít, hiszen romlik a közszolgáltatások minősége. Ha egy valaki ugrik ki, a költségvetésbe még elég pénz kerül, így a potyautas sokat nyer, és a többiek sem veszítenek nagy összeget. Viszont csupán egy adófizető esetén ő sokat veszít, azok pedig, akik nem fizettek, nem nyernek jelentős összeget. A játék során kíváncsiak voltunk arra, hogyan kezelik a résztvevők azt a helyzetet, hogy egyéni kifizetéseik mértéke a többi játékos viselkedésétől is függ, és vajon kooperációra törekcszenek, vagy racionális költség-haszon elemzés alapján döntenek.

A játéknak többféle kimenetele is lehetséges volt. Ha a résztvevők mind önérdékkövetők, hamar felismerik, hogy jobban járhatnak, ha nem fizetnek adót (kiugranak). Így viszonylag hamar beáll a Nash-egyensúly, azaz senki sem fizet adót, egyénileg és társadalmilag is veszteségesek lesznek. Ha a megbeszélések során a játékosok felismerik, hogy a csoport (a demonstrált társadalom) számára az a legelőnyösebb, ha mindannyian adót fizetnek, megegyeznek a követendő viselkedésről. Amennyiben a közérdeket figyelembe véve ezt be is tartják, és mindig befizetik az adót, akkor egyénileg nyereségesek lesznek, összességében pedig a lehető legtöbb hasznot érik el a társadalomban. A két véglet közti kimenetek attól függnnek, hogy mennyire képesek lemondani a játékosok a saját potenciális hasznukról – ami maximum 300 egység lehet egy körben – azért, hogy az össztársadalmi haszon magasabb legyen. Ez függ az egyéni mérlegelési szempontjaiktól, céljaiktól, a többi játékos viselkedésétől (mennyire

kooperatívak, betartják-e az ígéretüket), az egymásba vetett bizalomtól, illetve a kommunikáció hatékonyságától is.

Kutatásunk hipotézise az volt, hogy az első öt körben a játékosok önérdékkövetők lesznek, és egyre kevesebben fogják befizetni az adót, míg végül beáll a Nash-egyensúly. Arra számítottunk, hogy megbeszéléseik során sikerül meggyőzniük egymást a közérdek fontosságáról, és a közös megegyezés után mindannyian befizetik az adót. Azt előre tudtuk, hogy ha akad egy játékos, aki végig önérdékkövető marad, ő fel tudja borítani a megegyezést. Ez végezetül ahhoz vezethet, hogy egyre többen választják racionálisan a kiugrást, és végül a kezdeti kooperációs szándék ellenére senki sem fizeti be az adót.

A résztvevők a játék után mindannyian kitöltöttek egy kérdőívet is, mely az adófizetéssel kapcsolatos általános attitűdjére és ismereteikre vonatkozó kérdéseket tartalmazott. Ezen kérdéseknél arra kértük őket, hogy egy 1-től 7-ig terjedő skálán értékeljenek állításokat, aszerint, mennyire értenek egyet vele, vagy éppen egy-egy eshetőség bekövetkezését mennyire tartják valószínűnek. Azért a játék lefolytatása utánra időzítettük a megkérdezést, hogy ezzel az ott tanúsított magatartásukat, meghozott döntéseiket ne befolyásoljuk. A kérdőívre adott válaszaikat később összehasonlítottuk a játékban tapasztalható viselkedésükkel. Azt vizsgáltuk, a kettő mennyire van összhangban, saját magukról és kortársaik viselkedéséről hogyan vélekednek, és megjelenik-e a kozmetikázási tényező. Hipotézisünk az volt, hogy a résztvevők becsületesebbnek tartják magukat annál, mint ami a játékbeli viselkedésüket jellemezte, adóelkerülési döntéseik ellenére is pozitív képük van saját magatartásukról.

IV. Eredmények

A kísérletbe 32 résztvevőt vontunk be, őket osztottuk 4 fős csoportokra. 18 nő és 14 férfi vett részt a játékban, mindannyian 19 és 25 év közötti egyetemisták, akik jelenleg alap- vagy mesterképzésüket végzik. A játékosok nagyobb része gazdasági alapszakon folytatja/folytatta tanulmányait, a játékok során ez néha meglátszott a viselkedésükön, gondolkodásmódjukon: játékelméleti érveket hoztak fel, használták a szakmai kifejezéseket, racionálisabban közelítették meg a dilemmát. A játék után minden résztvevő kérdőívet töltött ki, melyben a demográfiai adatokon túl az adófizetéssel kapcsolatos attitűdjükre voltunk kíváncsiak.

IV. 1. A játék eredményei

A játékokat online környezetben, videóhívás segítségével bonyolítottuk le. Itt ismertettük a játék szabályait és menetét, illetve itt tudtak a játékosok egymással beszélni minden 5. kör után. A beosztásnál arra törekedtünk, hogy mindig legyen legalább egy nő és egy férfi játékos a csoportban, illetve, hogy a lehető legkevesebben ismerjék egymást, ezzel elkerülve az esetleges személyes befolyásoló tényezőket. Az egyes megbeszélések során arra is figyeltünk, hogy ne befolyásoljuk sem a köztük lévő kommunikációt, sem a döntéshozatalukat – csupán a tényeket tártuk fel előttük, segítettünk a megértésben, és tisztáztuk a félreértéseket a szabályokkal kapcsolatban. A 4. táblázat mutatja az X és Y döntések számát a teljes játék alatt.

4. táblázat Az X (befizette az adót) és Y (nem fizette be az adót) döntések száma csoportonként, minden körben

	1. csoport		2. csoport		3. csoport		4. csoport		5. csoport		6. csoport		7. csoport		8. csoport	
	X	Y	X	Y	X	Y	X	Y	X	Y	X	Y	X	Y	X	Y
1. rész	2	2	3	1	3	1	2	2	1	3	3	1	3	1	3	1
	2	2	2	2	4	0	2	2	2	2	2	2	0	4	3	1
	0	4	2	2	2	2	0	4	0	4	1	3	1	3	2	2
	1	3	1	3	1	3	1	3	1	3	0	4	0	4	1	3
	1	3	3	1	1	3	0	4	1	3	0	4	1	3	2	2
2. rész	4	0	4	0	3	1	4	0	4	0	4	0	4	0	4	0
	4	0	4	0	2	2	4	0	4	0	4	0	4	0	4	0
	4	0	3	1	1	3	4	0	4	0	4	0	4	0	4	0
	4	0	4	0	1	3	4	0	3	1	4	0	4	0	4	0
	4	0	3	1	1	3	3	1	1	3	3	1	3	1	4	0
3. rész	2	2	4	0	1	3	4	0	4	0	3	1	4	0	4	0
	1	3	4	0	1	3	4	0	4	0	1	3	4	0	4	0
	0	4	4	0	0	4	4	0	4	0	1	3	4	0	4	0
	0	4	4	0	0	4	3	1	4	0	1	3	2	2	4	0
	1	3	4	0	0	4	2	2	3	1	1	3	2	2	4	0

Megjegyzés: zöld háttérrel szerepelnek azok a körök, amikor mindenki befizette az adót, pirossal azok, amikor senki sem fizette be

Az első rész előtt a játékosok egymással nem beszélhettek, a tájékoztatás után meghozták első döntésüket, kihirdettük az adófizetők számát, majd újra döntést hoztak, összesen ötször. Arra számítottunk, hogy racionálisan viselkednek majd, lesz, aki nem fizeti be az adót, felismerve a lehetséges nyereséget, ezek után pedig mások is kiugranak, hogy az egyéni hasznukat maximalizálják. Egyik csoportban sem volt olyan, ahol az első körben mindenki fizetett volna, ezek után pedig nagyrészt csökkent az adófizetők száma a körök során. Meglepő módon azonban minden játékban tapasztaltunk olyat, hogy egy játékos Y döntés után (nem fizet adót) újra X-et dönt, összesen a 32 játékosból 20-nál megfigyelhető volt ez a magatartás, mind az első részben. Az egyén költség-haszon elemzése szempontjából ez nem racionális döntés, kiugrás után már csak az éri meg, ha továbbra sem fizet adót, mert így lesz a lehető legmagasabb az egyéni haszna. Ez a viselkedés egyrészt annak tudható be, hogy a játékosok az első 5 körben csak ismerkedtek a játékkal és a lehetséges kimenetekkel, illetve nem ismerték egymás preferenciáit, gondolatmenetét. Sokan számoltak be arról, hogy kíváncsiak voltak, mi történik, ha mégis az adófizetés mellett döntenek, illetve, hogy nem volt taktikájuk, amihez tartották volna magukat.

Az irracionális viselkedést másik részről okozhatta az is, hogy a játék elején kiforrott stratégia hiányában a résztvevők nagyobb mértékben támaszkodtak egymás döntéseire és viselkedésére. Ennek megfelelően, ha csupán egy játékos nem fizette be az adót, ezt a csoport normájától való eltérésként élhette meg, ami arra készítette, hogy a racionalitás ellenére ismét az adófizetés mellett döntsön. Ez volt megfigyelhető például a 3. csoport első körében, azonban sokszor előfordult az is, hogy ugyan valaki mégis az adófizetés mellett döntött, mások éppen az ő korábbi adóelkerülő viselkedése miatt ugrottak ki. Ez végül azt eredményezte, hogy az adófizetők száma fokozatosan lecsökkent, és ahogyan a 4. táblázatban is látható, a legtöbb játékban az első rész utolsó körében csupán 0 vagy 1 adófizető játékos maradt. Tehát összességében az átgondoltság hiánya, a bizonytalanság és a csoporthoz való igazodás igénye eredményezte, hogy sokaknál nem a racionális viselkedés érvényesült, hanem keresték a helyüket, próbálgatták a stratégiákat és ez alapján döntöttek X és Y között váltakozva.

Az első rész után következett a megbeszélés, ahol megmutattuk a csoportnak, hogy a játékosok hogyan döntöttek az egyes körökben, itt név szerint láthatták az egyes döntéseket. Ezen felül ismertettük a megszerzett egyéni pontokat és az össztársadalmi hasznat is, ami az egyéni pontjaik összege volt. Az eredményeket a teljes játékra az 5. táblázat *Az egyes csoportok össztársadalmi haszna a játék során* mutatja.

5. táblázat Az egyes csoportok össztársadalmi haszna a játék során

	1. csoport	2. csoport	3. csoport	4. csoport	5. csoport	6. csoport	7. csoport	8. csoport
1. rész	-700	150	250	-950	-850	-800	-950	150
2. rész	2000	1500	-300	1750	1200	1750	1750	2000
3. rész	-1100	2000	-1500	1350	1750	-450	1200	2000
Összesen	200	3650	-1550	2150	2100	500	2000	4150

Megjegyzés: piros háttérrel látható, amikor negatív lett az össztársadalmi haszon

Az első részben nyolc csoportból ötnél az össztársadalmi haszon negatív lett, az átlagos érték -462,5 volt, ennek a hátrányaira (a közszolgáltatások minőségének romlása) felhívtuk a figyelmüket, úgy, hogy közben ne befolyásoljuk a véleményüket. Ezután a játékosoknak lehetőségük volt megbeszélni a meglátásaikat, esetleg a stratégiájukat a későbbi körökre. Minden csoportban felismerték, hogy egyéni haszonmaximalizálás szempontjából nem az adófizetés az optimális, de össztársadalmilag úgy járnak a legjobban, ha mindenki befizeti az adót. Megbeszélték az esetleges kiugrások következményeit is, azaz, ha valaki nem fizeti be az adót, a továbbiakban mások sem fogják, ezzel megint negatív össztársadalmi hasznot eredményezve. Végül minden csoportban megegyeztek, hogy mindannyian szabálykövető módon befizetik az adót, ezzel maximalizálva az össztársadalmi hasznot. Egyedül a 3. csoport jelentett kivételt, ők az első megbeszéléskor nem jutottak egységes álláspontra arról, hogy mindenki X-et döntsön. Ennek a bizalom hiánya volt az oka, féltek, hogy valaki a megbeszélés ellenére kiugrik, ezért senkinek sem éri meg befizetni az adót. Nem tudták félretenni egyéni érdekeiket, a lehetséges össztársadalmi veszteség nem készítette őket szabálykövető és kooperatív viselkedésre.

Ezek után a második rész következett, az eredmények szintén a 4. és 5. táblázatban láthatók. Azokban a csoportokban, ahol egyöntetűen megegyeztek az együttműködésről, eleinte mindenki tartotta magát a megegyezéshez, és X-et döntött, befizette az adót. Két csoportban (1. és 8.) végig nem ugrott ki senki, így társadalmilag maximális haszonra tettek szert (összesen 2000 egységre), háttérbe szorították az egyéni érdekeiket, és betartották azt, amiben megállapodtak. Tehát esetükben nem az egyéni, racionális haszonmaximalizálás játszott szerepet, hanem a közérdek és a pozitív adómorál. Három csoportban csak az utolsó körben volt 1-1 ember, aki kiugrott: ők a körök nagy részében a közérdeknek megfelelően döntöttek, az utolsó körben azonban kihasználták a többiek szabálykövető viselkedését, és az egyéni

érdekeiket helyezték előtérbe. Ez a fogolydilemma típusú játékoknál felmerülő végjáték hatás, amikor az utolsó körben már nem kell a játékosoknak a saját jó hírnevüket fenntartani, így a domináns stratégiájukat játsszák, ami ebben az esetben az Y döntést jelenti.

Volt két csoport (2. és 5.), ahol már valamivel korábban kiugrott néhány játékos. Ők arra számítottak, hogy mások is önérdékkövetők lesznek, ezért előre gondolkodva már korábban Y-t döntöttek (nem fizették be az adót), vagy pedig nem tartották fontosnak a közérdeket annyira, hogy öt kör erejéig félretegyék saját preferenciájukat. A 2. csoportban az első kiugró a harmadik körben nem fizetett adót, azonban a negyedikben mégis. Itt újra megfigyelhető az a jelenség, ami minden csoportban jelen volt a játék első részében, hogy valaki Y döntés után újra X-et dönt. A játékos állítása szerint arra számított, hogy valaki más is kiugrik majd, ám amikor látta, hogy nem így lett, újra az adófizetés mellett döntött, ezzel alkalmazkodva a csoportnormához. A 3. csoportban, ahol a tagok között nem volt bizalom, és a megegyezés sem volt egyértelmű, már az első körben volt olyan, aki nem fizetett adót, ezek után pedig ketten racionálisan döntve kiugrottak. A negyedik tag mind az öt körben X-et döntött, ez a pozitív adómorálnak tudható be, számára fontosabb volt, hogy szabálykövető legyen, mint az egyéni haszonmaximalizálása, viselkedését nem befolyásolta a többiek racionális döntése.

A második rész után ismét egy megbeszélés következett, ahol a játékosok szintén láthatták az egyéni és a társadalmi hasznuk aktuális állását. Az össztársadalmi haszon a második öt kör után a 3. csoport kivételével – akik nem jutottak egységes álláspontra az első megbeszélés alkalmával – mindenhol pozitív érték volt. A nyolc csoport össztársadalmi hasznának átlaga ekkor lett a legmagasabb, 1456,25 egység. Több csoportban felmerült, hogy a továbbiakban az együttműködés és a társadalmi érdekek előtérbe helyezése nem lehetséges, mert az egymásba vetett bizalom meggyengült a kiugrók miatt. Mégis, két csoport kivételével mindenhol a kooperációról próbáltak megegyezni, több helyen az is felmerült, hogy egyenlítsék ki a pontokat. Ennek az volt az oka, hogy felismerték, a kiugrók haszonszerzése mások kárára történt, az egyenlőtlenség pedig mind belső, mind csoportbeli konfliktusokhoz vezetett. Ez megfelel a Kahneman és szerzőtársai által leírt jelenségnek, miszerint az egyének sokszor egyenlőségre törekszenek, akár saját hasznuk kárára is, azaz a racionalitás ellenére nagylelkűen döntenek, hogy ezzel mások hátrányát csökkentsék (Kahneman et al., 1986).

A legtöbb csoportban az is szóba került, hogy csak az első körökben fizessen mindenki adót, utána pedig cselekedjenek önálló belátásuk szerint. Ez annak tudható be, hogy felismerték a végjáték hatást, és már számítottak rá, hogy a harmadik rész végén is lesznek kiugrók. Az első

körökben viszont kooperációra törekedtek, hogy ezzel megfelelő össztársadalmi haszonra tegyenek szert, mivel tudták, hogy ha mindenki önérdékkövetően viselkedik, összességében veszteségesek lesznek. A kivételt képező két csoport egyikében – ahol nem próbáltak megegyezni a kooperációról – szintén felismerték, hogy negatív össztársadalmi haszonnal fogják zárni a harmadik részt, ha nem működnek együtt, azonban játékelméleti szempontokat követve arra jutottak, hogy egyénileg jobban járnak, ha saját érdekeiket követik. A 3. csoportban a bizalom hiánya miatt nem tartották lehetségesnek az együttműködést, hiszen az előző körökben is rögtön volt kiugró, így ők szintén az egyéni haszonmaximalizálás mellett döntöttek. Az ő megbeszélésükben már jellemző volt, hogy egymást hibáztatták a negatív kifizetések miatt, elvesztették bizalmukat és kitartásukat, így már nem látták értelmét a megegyezésnek sem.

Az utolsó részben egy kivétellel az összes csoport tartotta magát a megbeszélte stratégiához, legyen ez kooperáció vagy önérdékkövetés. Az össztársadalmi haszon nyolcból ötször pozitív lett, átlagosan 625,25 egység volt. Két csoportnál fizetett végig minden játékos, három esetben pedig az utolsó egy vagy két körben voltak kiugrók, akik a végjáték hatásnak megfelelően kihasználták, hogy önérdékkövető cselekedetüknek már nincsen negatív hatása rájuk nézve (például a csoporttagok megítélését tekintve). Ahol az opportunisták cselekvés mellett döntöttek, ott már az első körben voltak olyanok, akik nem fizettek adót, a harmadik körtől kezdve pedig egy adófizető sem volt, beállt a Nash-egyensúly. Volt egy kivételes eset (1. csoport), ahol valaki az utolsó körben az első részben megfigyelhető viselkedéshez hasonlóan Y után mégis X-et döntött, szembe menve a racionális viselkedéssel. A 6. csoportnál, ahol nem úgy cselekedtek, ahogy azt megbeszéltek – mindenki fizessen adót az első négy körben – a társadalmi haszon szintén negatív lett, mivel az első kiugró megjelenése után a csoport többi tagja is elvesztette bizalmát és az adóelkerülés mellett döntött. Egy játékos azonban kivételt jelentett, neki fontosabb volt a becsületesség, mint hogy a saját érdekeit nézze, a pozitív adómorál miatt az utolsó körig is egyedülként befizette az adót, ezzel saját egyéni pontszámát feláldozva mérsékelte a csoport össztársadalmi veszteségét.

A játékosok a megbeszélések alkalmával majdnem minden csoportban azt fogalmazták meg, hogy várakozásaik szerint az egyéni hasznosság maximalizálására való törekvés (önérdékkövetés) a játék végén magasabb kifizetést eredményez az egyéneknek, ez azonban nem teljesült. Az egyéni pontszámok alakulása csoportonként nagyon eltérő volt, főként aszerint mozgott, hogy a csoport tagjai mennyire voltak együttműködőek. A csoportátlagok nagyság szerinti sorba rendezésével ugyanazt a sorrendet kaptuk vissza, mint amit az

össztársadalmi hasznoknál láttunk, tehát az együttműködő, közjavakhoz hozzájáruló csoportokban az átlagos kifizetések, így az egyéni pontszámok is magasabbak voltak, mint a nem adózó csoportoknál. Az egyéni pontszámokra és össztársadalmi haszonra kiszámolt külső és belső szórásnégyzetből kapott variancia-hányados azt mutatja, hogy az adott csoporthoz való tartozás az egyéni pontszámok szóródását 33,6%-ban magyarázza, a szórás-hányados pedig közepesnél erősebb kapcsolatot mutat közöttük. Tehát nem csak az össztársadalmi haszon növelése érdekében érte meg együttműködni, hanem az egyéni kifizetések is magasabbak lettek kooperáció esetén. Ez annak tudható be, hogy az önérdékkövető magatartás másokból is ezt váltja ki, így a játékosok sorra kiugranak, nem fizetnek adót, ami összességében veszteséget eredményez minden résztvevő számára.

Az egyéni kifizetések átlaga 412,5 egység lett, szórásuk 754,6 volt, a legmagasabb érték 1700 volt, míg a legalacsonyabb -2250. Az egyes játékosok pontszámai közötti eltérések is azokban a csoportokban voltak a legmagasabbak, ahol a játékosok önérdékkövetően viselkedtek. A legnagyobb eltérés (2850) a bizalmi problémákkal jellemezhető 3. csoportnál volt, a legalacsonyabb érték (200) pedig a legnagyobb össztársadalmi hasznat elért 8. csoportnál mutatkozott. Annál a csoportnál, ahol a harmadik részben megegyeztek, hogy az össztársadalmi haszon rovására a saját hasznukat maximalizálják, a második részhez képest a harmadikban minden résztvevő pontszáma alacsonyabb lett. A második részben, ahol mindenki végig adózott, az összes játékos 500 kifizetést kapott, míg a harmadik részben már voltak különbségek a kifizetések között, átlagosan -275 pontot szereztek. A 3. csoportban, ahol a bizalom hiánya miatt nem sikerült teljeskörűen megegyezni az együttműködésről, az egyéni pontszámok átlaga minden részben csökkent, az első rész után 62,5 volt, a harmadik rész után pedig -375. Ez annak tudható be, hogy a játék végére a korábban pozitív adómorállal rendelkező játékosok sem fizettek már adót, így nem mérsékeltek a csoport veszteségét.

Az utolsó blokk után arra kértük a résztvevőket, hogy foglalják össze a tapasztalataikat és gondolataikat a játékról. Abban mindenki egyetértett, hogy összességében adófizetéssel lehet elérni mind egyéni, mind társadalmi szinten pozitív kifizetéseket. Azonban tudták – és a játék során volt rá példa is –, hogy a játék végén megéri, racionális döntés kiugrani, hiszen ha nincsen több kör, a bizalom és a hírnév már nem sérülhet, a nagyobb kifizetés pedig sokaknak vonzó volt. Ez a rövid vagy hosszú távon való gondolkodás több csoport játékosában is felmerült: azzal érveltek, hogy ha a játék véget ér, már nem kell következményekkel számolniuk, ezért előtérbe helyezhetik saját érdekeiket, amit szintén megmagyaráz a véges sokszor lejátszott játékok esetén a végjáték hatás. Volt, aki azzal magyarázta döntését, hogy ha csak az utolsó

körben ugrik ki, annak a társadalomra nézve csak rövid távú hatása van, nem kell attól tartani, hogy összességében negatív lenne a társadalmi haszon. Ez a saját tetteket racionalizáló magyarázkodás sok játékosnál megjelent: logikusnak és jogosnak vélt indokokat hoztak fel, hogy ezzel igazolják szabályszegő magatartásukat. Ez összhangban van a már említett Dan Ariely által leírt *kozmetikázási tényező elméletével* és a Leon Festinger nevéhez fűződő *kognitív disszonancia* fogalmával (Ariely, 2015; Suls, 2017). Azaz az egyén, amennyiben cselekedetei és hiedelmei ellentétbe kerülnek egymással, jellemzően utóbbit változtatja meg, alakítja át, hogy ezzel a viselkedését igazolja és ne kerüljön önellentmondásba. A játékban tehát azok, akik az adóelkerülés mellett döntöttek, és ezzel csoporttársaikat és a társadalmat károsították meg, észszerűnek állították be döntésüket, hogy ezzel a magukban kialakított önképüket fent tudják tartani.

Sokakban felmerült a szankcionálás kérdése is: arról számoltak be, hogy ha lett volna visszatartó erő, valamilyen büntetés azoknak, akik nem fizettek, jobban meggondolták volna, hogy csálnak-e, vagy szabálykövetőbben viselkedtek volna. Úgy érezték, túl sokat nyert az, aki csalt, és a kifizetések alapján volt, aki úgy érezte, direkt az Y döntésre ösztönözzük. További érdekes felvetés volt, hogy néhányuk számára nem volt egyértelmű, miért jó a pozitív össztársadalmi haszon. Arról számoltak be, hogy mivel azokból a pontokból nem származott közvetlen, érezhető hasznuk, inkább voltak érdekelték az egyéni nyereségük maximalizálásában. Ez egyrészt megfelel annak a való életben is megfigyelhető, és Ékes Ildikó által is megfogalmazott tényezőnek, miszerint, ha az egyén nem érzi, hogy a befizetett adóból ő haszonra tesz szert (rossz a közszolgáltatások minősége, nem kap támogatásokat, vagy nem átlátható az állam újraelosztási tevékenysége), akkor nem lesz érdekelt a társadalmi kiadások finanszírozásához való hozzájárulásban. Másrészt szerepet játszhat ebben az is, hogy az egyének nem képesek megfelelően felmérni a közszolgáltatások minőségét, vagy azoknak a változását, mivel a változás lassan, nem radikálisan történik, ezért a javulás hatása kevésbé érződik. Ezen felül a pozitív változások fel- és elismerése nehezebb, míg a negatív helyzettel és állapotokkal az egyének szintén adóelkerülő magatartásukat tudják indokolni, alátámasztani viselkedésüket.

Samuel Bowles a már említett könyvében leírja, hogy olyan játékelméleti kísérletek során, ahol a játékosoknak van lehetősége a közjavakhoz hozzájárulni, három típusú személyiséget figyelhetünk meg a közjóhoz való hozzájárulási hajlandóságuk alapján: az altruistákat, a viszonyosságot igénylőket és a potyautas viselkedést követő „egyik sem” kategóriát. A kísérletünk során fellelhetőek voltak az összes típus képviselői. Néhány játékos számított arra,

hogy mások nem fognak fizetni, tehát a bizalom nem volt teljeskörű, mégis a megbeszéltek miatt és lelkiismereti okokból (a pozitív adómorál miatt) X-et játszott, befizette az adót. Még akkor is így döntöttek, ha a többiek közül voltak már kiugrók, vagy esetlegesen ők voltak az egyedüli adózók, így ők besorolhatók az altruisták csoportjába. A nem fizetők között voltak, akik csupán a haszonmaximalizálási törekvésük miatt nem adóztak, de egy részük csak akkor nem fizetett, amikor már a többiek sem. Akik csak az első kiugrók után váltottak arra, hogy nem adóznak, a „viszonosságot igénylők” típusába tartoznak. Akik pusztán önérdékből nem adóztak – akár első kiugróként, akár végig nem fizetőként – a potyautasok csoportjába sorolhatók. Ezt a cselekedetet az a gondolat indokolhatta, hogy ha a fizetőknek negatív a hasznuk, akkor másoknak se legyen pozitív, így a megbeszélések alkalmával gyakran az első kiugrókat okolták a negatív össztársadalmi haszon miatt. Ez összhangban van a Kahneman és szerzőtársai által leírt jelenséggel, miszerint az egyének azokkal szemben, akik szerintük igazságtalanul viselkedtek, „büntetést” alkalmaznak és akár saját nagyobb hasznukról is képesek lemondani, hogy ezzel elkerüljék az egyenlőtlenséget (Kahneman et al., 1986).

A játékosok viselkedésén és szóbeli megnyilvánulásaik során is többször tapasztaltuk, hogy eltávolodtak a szituációtól és így a csalás tettétől is. Ehhez nagyban hozzájárult egyrészt az online környezet, hiszen sem a csoport többi tagjával, sem velünk nem tartózkodtak egy helységben, volt, akit nem is láttak (ha az illető nem kapcsolta be a kameráját). Emiatt kevésbé érzékelték, hogy a játék logikája alapján valóban egy másik embert károsítanak meg azzal, ha potyautasként viselkednek. Ezen felül számíthatott az is, hogy a játékosok sokszor nem ismerték a másik három résztvevőt, vagy nem mindenkit, hiszen így érzelmileg is távol maradtak a szituációtól, illetve kisebb jelentősége volt a csoportnormáknak és a konformitásnak. A harmadik tényező pedig az lehetett, hogy a játék során virtuális módon „fizettek adó” (vagy éppen nem), kifizetések is pontokban, egységekben voltak mérhetőek, melyek szintén nem voltak kézzel foghatóak. A pénztől való eltávolodás csalási hajlandóságra gyakorolt hatását Ariely több ízben is vizsgálta munkatársaival, könyvében leírja, hogy a morális távolság a pénztől a csalástól való távolodást is okozza, az egyének pedig így jelentősen hajlamosabbá válnak a szabályszegő viselkedésre (Ariely, 2015). A játékban kialakított helyzet tehát eltávolodott egy valós fizetési szituációtól, azonban való életünkben is egyre inkább ilyen körülmények állnak fent. Tranzakcióink egyre nagyobb részét folytatjuk digitálisan, illetve az ügyintézés, így a számlaadást és az adóbevallást is online végezzük. Ezek a tényezők hozzájárulnak, hogy eltávolodjunk a csalás tettétől, ami befolyásolni tudja, hogyan viszonyulunk az adóelkerüléshez, és hogyan igazoljuk tetteinket saját magunk számára.

IV. 2. A kérdőív eredményei

A játék utáni kérdőívben a résztvevők adócsaláshoz való viszonyát és hozzáállását, illetve az adócsalással kapcsolatos tájékozottságukat szeretnénk volna felmérni. A kérdések egy részében egy 1-től 7-ig terjedő skálára vonatkozóan kértük a válaszaikat, ahol az 1-es mindig a legalacsonyabb, a 7-es pedig a legmagasabb értéket képviselte. Az első kérdésünk az volt, mennyire tartják magukat becsületesnek a résztvevők. Annak ellenére, hogy a játék során sokan választották az adócsalást, a legtöbben becsületesnek értékelték magukat, átlagosan 6-os értéket adtak meg. Ráadásul csupán egy ember jelölt 3-as értéket, a többi résztvevő mind 5-öst vagy annál nagyobb számot választott. A kérdéssel kapcsolatban megvizsgáltuk azt is, hogy a játékban tanúsított viselkedésük mennyire áll összhangban önértékelésükkel. Ehhez a lejátszott 15 körben X (fizet adót) döntéseik számát átszámítottuk egy 1-től 7-ig terjedő skálára, és ezt vetettük össze az említett kérdésre megadott, szintén 1 és 7 közötti értékkel. A játékban tanúsított viselkedésnek megfelelő értékek és a kérdésre adott válaszok értékei közti korreláció 0-hoz közeli, tehát általánosan nem mondható el, hogy a magukat becsületesebbnek vallók valóban kevesebbszer döntöttek adócsalás mellett. A kísérletünkben tanúsított viselkedésnek (X döntések számának) megfelelő értékek átlaga 4,8 volt, a kérdőívre adott értékek átlaga pedig 6, tehát magasabb érték lett. Ez annak tudható be, hogy a kozmetikázási tényező miatt magatartásukat elfogadhatónak értékelték, azaz maguk számára igazolni, indokolni tudták döntéseiket, és fenntartották az önmagukról kialakított képet a játék utáni kérdőív kitöltésekor is. Ezek után hipotézisvizsgálattal ellenőriztük, hogy a két érték különbsége statisztikailag is különböző-e. Az elvégzett t-próba eredményeként azt találtuk, hogy minden szokásos szignifikancia-szint mellett igaz, hogy a játékosok saját becsületességüket magasabbra értékelik, mint ahogyan valójában viselkednek.

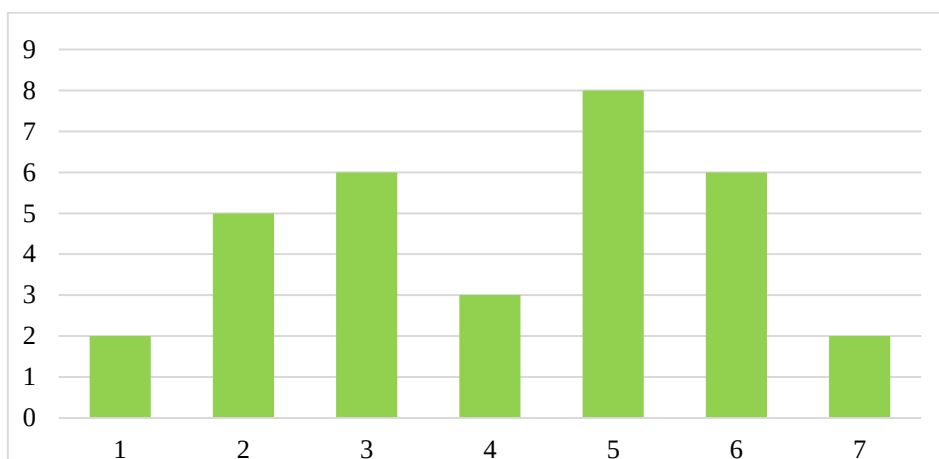
A kérdések között szerepelt, hogy mit gondolnak, a teljes társadalom mennyire tartja elfogadottnak az adócsalást, itt viszonylag magas értékeket jelöltek meg, a legtöbben 5-öt, átlagban 4-et választottak. Arra is rákérdeztünk, hogy az egyetemisták körében mennyire gondolják elfogadottnak az adóelkerülést, az itt választott értékek átlaga alacsonyabb volt, mindössze 2. A játékban résztvevők közül csak hárman jelöltek meg magasabb értéket az utóbbi kérdésre, mint a társadalomra vonatkozóan, kilencen ugyanakkorát és húszan alacsonyabbat, azaz a legtöbben kevésbé tartják elfogadottnak az adóelkerülést az egyetemisták, mint általánosságban az ország lakosságának körében. Ezt ellenőriztük hipotézisvizsgálattal is, a t-próba eredményeként azt láttuk, hogy a társadalom körében minden szignifikancia-szint mellett elfogadottabbnak találják az adócsalást, mint az egyetemisták körében. Ennek lehet az

az oka, amit Ariely *Az őszinte igazság a hazugságról* című könyvében ír le, hogy saját magunkat becsületesebbnek tartjuk másoknál, így a saját csoportunkat is becsületesebbnek gondolhatjuk (Ariely, 2015). Azt is érdekesnek találtuk megvizsgálni, hogy aki saját magát becsületesebbnek vallja, kevésbé elfogadottnak gondolja-e az adócsalást a társadalom és az egyetemisták körében, alacsonyabb értékeket adott-e meg ezeknél a kérdéseknél. A résztvevők válaszai alapján azt láttuk, hogy ez teljesül, tehát valóban kisebb értékeket adtak meg ezeknél a kérdéseknél.

A játékban nem szerepelt a szankcionálás tényezője, azonban a kérdőívben érdekesnek tartottuk megvizsgálni ezt a szempontot is. Megkérdeztük a résztvevőktől, szerintük mennyire valószínű, hogy valaki lebukik, ha nem fizeti be az adóját, illetve, ha lebukik, mennyire valószínű, hogy ennek következménye is lesz. Előbbire általában közepes értéket adtak meg, átlagosan 3,7-et, míg utóbbira magasabbat, ott az átlagos értékelés 5,4 lett. Azaz szerintük nem olyan biztos, hogy valakit tetten érnek, ha adócsalást követ el. A lebukás valószínűségére adott alacsony átlagos értékelést magyarázhatja, hogy a résztvevők nem bíznak az intézményekben és az azok köré épülő szervezetekben, vagy ezeket nem találják hatékonyak, ami növelheti a feketegazdaságban való részvétel valószínűségét. Azonban a játékosok szerint, akit elkapnak, az nagy valószínűséggel számíthat valamilyen következményre, például büntetésre. A szankcionálás tényezője nem jelent meg a játékunkban, azonban a játékosok kiemelték, hogy megfelelő büntetés esetén szabálykövetőbben viselkedtek volna. Tehát a büntetésnek van visszatartó ereje, azonban fontos, hogy az emberek mekkora valószínűséget tulajdonítanak a lebukásnak, illetve azután a tényleges megrovás bekövetkezésének.

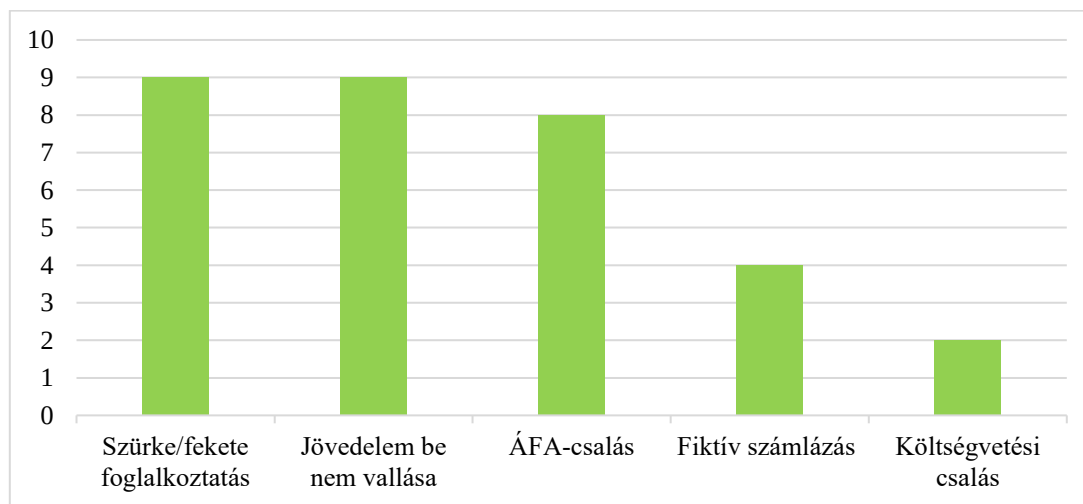
Az adóelkerülésben szerepet játszhat a jogszabályok ismeretének hiánya, vagy ha az egyének azokat túl komplexnek ítélik. Ennek vizsgálatára megkérdeztük a játékosoktól, mennyire vannak tisztában saját adófizetési kötelezettségeikkel és az adófizetés (rájuk vonatkozó) szabályaival. A válaszokat egy 1-től 7-ig terjedő skálán kértük be, ahol az 1-es az egyáltalán nincs tisztában vele választ, a 7-es a teljes mértékben tisztában van vele választ jelentette. A kérdésre igen vegyes válaszok érkeztek, a legtöbben 5-ös értéket jelöltek meg, az átlag pedig 4,125 volt. A gazdasági szakon tanulók átlagosan 1,44-dal magasabb értéket jelöltek meg, mint a más tudományterületen tanulók, ennek oka lehet, hogy a gazdasági képzéseknek részét képezi például az adórendszer és az adónemek oktatása is. A játékosok által megjelölt értékek megoszlása az 1. ábrán látható.

1. ábra A játékosok válaszainak megoszlása saját adófizetési kötelezettségeik ismeretéről

Arra is kíváncsiak voltunk, mennyire tájékozottak a résztvevők az adócsalás formáit tekintve, mennyi információval és tapasztalattal rendelkeznek ezen a téren. Hárman nem tudtak példát mondani, vagy nem adócsalási formát írtak válaszként, de olyan is volt, aki több formát és példát is megadott. A játékosok válaszait jellegük szerint csoportosítottuk, az egyes típusok gyakorisága a 2. ábrán látható.

2. ábra A játékosok által említett, leggyakoribbnak ítélt adócsalási formák gyakorisága

A szürke és fekete foglalkoztatás csoportjába soroltuk, amikor a munkáltató minimálbérre vagy a valósnál kevesebb órára jelenti be az alkalmazottat, esetleg egyáltalán nem hivatalosan alkalmazza, így elkerülve az utána fizetendő adókat és járulékokat. A jövedelem be nem vallásának kategóriájába soroltuk a számla nélkül, nem hivatalosan szerzett bevételeket. Ilyen például az orvosi hálapénz, a vállalkozók számlaadási kötelezettségének elmulasztása szolgáltatásnyújtáskor, a hivatalos bejelentés nélküli lakáskiadás, vagy a fizetség ajándékozásként való feltüntetése. A fiktív számlázás csoportjába soroltuk azokat az eseteket,

amikor magánszemélyek egy vállalat vagy egyéni vállalkozás számlájára vásárolnak, hogy ezzel az elszámolható költségeket növeljék, így pedig a fizetendő adót csökkentsék. A költségvetési csalás kifejezést jelen esetben az államháztartás alrendszereit érintő adóelkerülési tevékenységekre vonatkozóan használjuk. A résztvevők válaszaiból azt láthatjuk, hogy viszonylag átfogó képpel rendelkeznek az adócsalási formákról, sokan saját tapasztalatokból indultak ki, a legtöbben már tapasztaltak adóelkerülő viselkedést környezetükben, vagy legalábbis találkoztak a témával.

V. Összegzés

Kutatásunk során egy négyszereplős fogolydilemma-alapú játékot játszottunk le, ahol a játékosoknak az X, azaz befizeti az adót, és Y, azaz nem fizeti be az adót lehetőségek közül kellett választania minden körben, a játék 3 részből állt, részenként 5-5 körből. Kutatási hipotézisünk az volt, hogy az első öt körben a játékosok racionálisan fognak viselkedni, és ennek megfelelően be fog állni a Nash-egyensúly, tehát senki sem fizet majd adót. Arra számítottunk, hogy ezek után felismerik a közérdek fontosságát, és meggyőzik egymást a szabálykövető viselkedésről, amit be is tartanak. Ez a hipotézisünk részben bizonyult csak igaznak. A játékosok valóban felismerték, hogy számukra kiugrani, potyautasként viselkedni éri meg a legjobban, azonban a 8 csoportból mindössze kettőnél állt be a Nash-egyensúly az első rész végére. Ez egyrészt a pozitív adómorál miatt volt (bizonyos játékosok mások szabályszegése ellenére is befizették az adót), másrészt a játékosok azon döntései miatt, miszerint kiugrás, adóelkerülés után mégiscsak befizetik az adót a következő körben. Egyik döntést sem támasztja alá a racionális játékelméleti vagy közgazdaságtani felfogás, a játékosok nem tiszta költség-haszon elemzés alapján hozták meg döntéseiket. Ezek után mind felismerték, hogy együttműködésre lenne szükség, és a 3. csoport kivételével igyekeztek is ezt megvalósítani. Ez megfelel a hipotézisünknek, azonban arra nem számítottunk, hogy a játékosok taktikázni fognak, és az utolsó körökben a megbeszélésekkel ellentétben kiugranak, ezzel nagyobb egyéni haszonra szert téve. Azt tudtuk előre, hogy ha lesz valaki, aki nem tartja be a közös megegyezést, akkor az adóelkerülő viselkedése mások kiugrását eredményezheti. Ez több csoportban is így történt, különösen a harmadik részben, ahol a megrendült bizalom miatt többen döntöttek a csalás mellett, mint a második részben. Ez racionális döntés volt a részükről, hiszen tudták, hogy ezzel tudják saját hasznukat maximalizálni, vagy a veszteségüket minimalizálni.

A játékok kimenetelét tekintve összességében elmondhatjuk, hogy a 8 csoport között voltak nagyon különböző és hasonló lefolyásúak is. Az elért kifizetések mind egyéni, mind össztársadalmi szinten nagyban függtek attól, hogy a csoport tagjai mennyire mutattak hajlandóságot a közhaszon előtérbe helyezésére. A játékosok elvárásával ellentétben az önérdékkövetés sok esetben nem járt együtt az egyéni haszon növekedésével, sőt a játékosok által elért egyéni pontszámok abban az esetben lettek a legalacsonyabbak, ahol az együttműködés valamilyen okból nem valósult meg, illetve az egyes résztvevők kifizetései közti különbség is ilyenkor lett a legnagyobb. A legmagasabb átlagos egyéni kifizetést elérő csoport az volt, ahol az utolsó két részben mindenki végig az adófizetés mellett döntött. Az

össztársadalmi haszon alakulása nem csak a csoportokban, hanem részenként is eltérő volt. Az első öt kör után mindössze három csoport ért el pozitív kifizetést, az átlagos érték itt negatív lett, míg a második rész után egy csoport kivételével mindenhol pozitív össztársadalmi hasznot értek el. A játék végére a második részhez képest az össztársadalmi haszon átlaga valamivel csökkent, de még mindig az első öt kör utáni negatív érték felett maradt.

Az egyéni viselkedést tekintve azt láttuk, hogy a játékosok igyekeztek saját viselkedésüket racionalizálni, logikusnak tartott érvekkel alátámasztani, akkor is, ha épp adóelkerülő magatartást tanúsítottak és szembementek a csoportnormával. A kérdőívek elemzése során is arra a következtetésre jutottunk, hogy a résztvevők számára fontos saját önképük fenntartása, magatartásukat igyekeznek igazolni, magyarázni. A csoportokat tekintve fontos szerepet játszott a kommunikáció, hiszen egymás meggyőzése, az érdekek tisztázása elengedhetetlen volt a megegyezéshez, az együttműködéshez, és a bizalom kialakításához. Láthattuk, hogy ahol technikai probléma vagy személyes konfliktus miatt nem sikerült tisztázni a helyzeteket, az együttműködés sem tudott megvalósulni. A bizalom kulcsfontosságú szerepet játszott, a kiugrók általában megbontották az egymásba vetett hitet, ezután nehéz volt újra kooperációra törekedni, sokszor nem is sikerült.

A játék után kitöltött kérdőívekből visszatükröződött az is, hogy sokan nincsenek tisztában az adófizetés szabályaival, saját adófizetési kötelezettségeikkel, ez növelheti a rejtett gazdaságban való részvétel esélyét. Ezen felül a játékosok reflexióiból az is kiderült, hogy a közhaszon, az adóbevétel elosztása és az adófizetők számára érezhető hozadéka szintén kiemelkedően fontos. Racionális mérlegelés alapján senkinek nem áll érdekében lemondania egyéni nyereségéről, csak akkor, ha úgy érzi, jobbat tesz, vagy jobban járhat ő és mások azzal, ha adót fizet. Ez megnyilvánul abban, hogy milyen a közszolgáltatások minősége, mennyire érezhető ennek időbeli javulása, mennyi támogatásban, kedvezményben részesül az egyén, és mennyire átlátható számára az újraelosztás, érzi-e hasznát a közjóhoz való hozzájárulásnak. Egyik játékosunk meg is fogalmazta, hogy ha nem tudja, mire használjuk fel a társadalmi hasznot, ő inkább a saját nyereségét növelné, hiszen az már az ő befolyása alatt áll.

Az egyetemista korosztály számára ezen felül meghatározónak bizonyult a pozitív adómorál – azaz, hogy elutasítják az adóelkerülést társadalmi normák és egyéni felfogásuk alapján. Egyrészt a játékok során azt tapasztaltuk, hogy voltak, akik akkor is X-et játszottak (befizették az adót), amikor mások már kiugrottak, teljesen szembe menve a racionális döntéssel. Ők arról számoltak be, elutasítják a csalást, illetve úgy gondolták, legalább egyvalaki

fizesse be az adót, ezzel is mérsékelve a társadalmi veszteséget. Másrésztől többen állították, hogy a játék során ugyan Y-t döntöttek, de a való életben elutasítják az adócsalást. Ez összhangban van azzal is, hogy többen említették, a játékban nem úgy viselkedtek, mint ahogyan a való életben, illetve kevesebbszer döntöttek volna nemfizetés mellett, ha az szankcionálva van. Ezzel kapcsolatban kutatási hipotézisünk az volt, hogy a játékosok magukat becsületesebbnek vallják válaszaikban, mint ahogyan a játék során viselkedtek. Ez a feltevésünk beigazolódott, a játékosok nagyrésze kifejezetten becsületesnek tartja magát, illetve az egyetemisták körében kevésbé tartja elfogadottnak az adóelkerülést, mint a társadalom körében nézve.

A szakirodalom, korábbi eredmények és kutatásunk alapján tehát elmondhatjuk, hogy az adóelkerülési hajlandóságot több tényező is befolyásolja, és nem írható le csupán egyszerű költség-haszon elemzési folyamatként és önérdékkövető viselkedésként. Befolyásoló tényező lehet az adórendszer működése (egyértelműség, egyszerűség), a közszolgáltatások észlelt minősége, a társadalmi közeg (mikro és makro szinten egyaránt), az egyén normái, a lebukás valószínűsége, illetve a büntetés mértéke. Ezek közül a kísérletünkben nem minden tényezőt tudtunk vizsgálni, ezek felmérése további kutatásokat igényel. Ezen felül érezhető volt, hogy az online környezet befolyásolta a kutatást: egyrészt a technikai problémák megértési gondokhoz vezettek, másrészt a játékosok eltávolodtak a szituációtól és a csalás tettétől, ami növelhette hajlandóságukat az adóelkerülésre és önérdékkövetésre. Továbbá a kísérlet kis létszámú játékosokkal valósult meg, érdemes lehetne több résztvevővel, megfelelő nemi és képzési terület szerinti eloszlás mellett is elvégezni, melyből messzebbre menőbb következtetéseket vonhatnánk le a magyarországi egyetemistákra vonatkozóan.

Irodalomjegyzék

- Állami Számvevőszék (ÁSZ) (2019a): Az általános forgalmi adó csökkentés hatásai a fenntartható kifehérítés folyamatára. Elérhető: https://www.asz.hu/storage/files/files/elemlzesek/2019/afa_20191206.pdf?ctid=1271, letöltve: 2021. március. 13.
- Állami Számvevőszék (ÁSZ) (2019b): Elemzés: A stabil áfabevétel a fenntartható kifehérítés kulcsa. Elérhető: <https://www.aszhirportal.hu/hu/hirek/elemlzes-a-stabil-afabevetel-a-fenntarthato-kifeherites-kulcsa>, letöltve: 2021. március. 15.
- Allingham, M. G., Sandmo, A. (1972): Income Tax Evasion: A Theoretical Analysis. Journal of Public Economics 1 (3–4): p. 323–38.
- Ariely, D. (2015): Az (összinte) igazság a hazugságról - Hogyan csapjuk be önmagunkat és másokat. HVG Kiadó Zrt., Budapest. ISBN: 978-963-304-271-7
- Balog Á. (2014): Adóelkerülés és rejtett gazdaság Magyarországon. Köz-gazdaság 2014/4 Adózási különszám. Elérhető: <https://www.mnb.hu/letoltes/balog-15-30.pdf>, letöltve: 2020. december 19.
- Bardsley, N., Cubitt, R., Loomes, G., Moffatt, P., Starmer, C., Sugden, R. (2009): Experimental economics: Rethinking the rules. Elérhető: https://www.researchgate.net/publication/285965102_Experimental_Economics_Rethinking_the_Rules, letöltve: 2020. december 19.
- Belyó, P. (1995): A rejtett gazdaság fogalma és súlya. INFO-Társadalomtudomány 1995 (33) pp.13-22.
- Belyó P. (2016): A „Rejtett gazdaság” alakulása (kutatás a vállalkozások és a lakosság körében). In Acta Periodica 11. kötet - A magyar tudomány ünnepe 2016 konferencia kötete, Edutus Főiskola, Tatabánya, 2016. ISSN 2063-501X
- Borlea, S. N., Achim, M. V., Miron, M. G. A. (2017): Corruption, Shadow Economy and Economic Growth: An Empirical Survey Across the European Union Countries. Studia Universitatis „Vasile Goldis” Arad – Economics Series Vol. 27, Issue 2
- Bowles, S. (2018): Az etikus gazdaság – Miért nem helyettesíthetik a jó ösztönzők a jó állampolgárokat? Pallas Athéné Könyvkiadó, Budapest. ISBN-13: 978-615-5884-15-3

- Brzezicka, J., Wisniewski, R. (2014): Homo Oeconomicus and Behavioral Economics. Elérhető: https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=2548414, letöltve: 2020. december 19.
- Eco-Vista Kft (2016): Növekedési képességünk és a rejtett gazdaság (2016). Elérhető: <https://www.parlament.hu/documents/126660/769617/N%C3%B6veked%C3%A9si+k%C3%A9pess%C3%A9g%C3%BCnk+%C3%A9s+a+rejtett+gazdas%C3%A1g+%282016%29.pdf/963758a6-0509-4c7e-bb90-7fa6a670e9c7>, letöltve: 2021. március 14.
- Ékes I. (1995): A rejtett gazdaság és változása. Info-Társadalomtudomány 1995. (33) pp. 7-12.
- Ékes I. (2007): A rejtett gazdaság, Zsigmond Király Főiskola és a L'Harmattan Kiadó, ISBN 978-963-9683-84-6 Elérhető: <https://www.szaktars.hu/harmattan/view/a-rejtett-gazdasag/?pg=1&layout=s>, letöltve: 2021. március 13.
- Feld, P. L., Frey, S. B. (2007): Tax Compliance as the Result of a Psychological Tax Contract: The Role of Incentives and Responsive Regulations. ISSN 1424-0459. Elérhető: https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=900366, letöltve: 2020. december 19.
- Fenyvesi É., Pintér T. (2021): Characteristics of the hidden economy in Hungary before and after the regime change. Journal of Corporate Governance, Insurance, and Risk Management (JCGIRM) 2020, Vol. 7., Series 2. pp. 1-13
- Hardin, R., Cullity, G. (2020): "The Free Rider Problem". The Stanford Encyclopedia of Philosophy (Winter 2020 Edition), Elérhető: <https://plato.stanford.edu/archives/win2020/entries/free-rider/>, letöltve: 2021. március 1.
- Hofstadter, D. (1983): The Prisoner's Dilemma, Computer Tournaments and the Evolution of Cooperation. Elérhető: <http://www2.econ.iastate.edu/tesfatsi/AxelrodComputerTournaments.ExcerptsFromHofstadterSciAmArticle.1983.pdf>, letöltve: 2020. december 20.
- Kahneman, D., Knetsch, J. L., Thaler, R. H. (1991): Anomalies: The Endowment Effect, Loss Aversion, and Status Quo Bias by The Journal of Economic Perspectives, 5(1), pp. 193-206, Winter 1991

- Kahneman, D., Knetsch, J. L., Thaler, R. H. (1986): Fairness and The Assumptions of Economics. The Journal of Business, Vol. 59, No. 4, Part 2: The Behavioral Foundations of Economic Theory. (Oct., 1986), pp. S285-S300
- Központi Statisztikai Hivatal (2021): A központi költségvetés bevételei és egyenlege. Elérhető: http://www.ksh.hu/docs/hun/xstadat/xstadat_evkozi/e_qse006f.html?down=597, letöltve: 2021. március 3.
- Laffer, A. B. (2004): The Laffer Curve: Past, Present, and Future, The Heritage Foundation. Elérhető: <https://www.heritage.org/taxes/report/the-laffer-curve-past-present-and-future>, letöltve: 2021. március 4.
- Lengyel Gy., Szántó Z. (2005): A gazdasági élet szociológiája. AULA kiadó, Elérhető: <http://unipub.lib.uni-corvinus.hu/4694/1/647817.pdf>, letöltve: 2021. március 4.
- Murai B., Ritzlné Kazimir I. (2011): A nem megfigyelt gazdaság mérésének lehetőségei. Statisztikai szemle, 89. évfolyam 5. szám
- Sugár A., Trautmann L. (1995): A rejtélyes szektor. Eszmélet 1995. tél, 28. szám
- Schneider, F. (2013). The Shadow Economy and Work in the Shadow: What Do We (Not) Know? Elérhető: https://www.researchgate.net/publication/255727836_of_LaborThe_Shadow_Economy_and_Work_in_the_Shadow_What_Do_We_Not_Know, letöltve: 2020. december 19.
- Suls, J. (2017): Leon Festinger - American Psychologist. Elérhető: <https://www.britannica.com/biography/Leon-Festinger>, letöltve: 2020. december 19.
- Szilovics Cs., Prof. Dr. (2019): Az adócsalás elleni küzdelem új eszközéről. Elérhető: <https://ujbtk.hu/prof-dr-szilovics-csaba-az-adocsalas-elleni-kuzdelem-uj-eszkozerol/>, letöltve: 2021. március 13.
- Tucker, A. W. (1983): The mathematics of Tucker: A Sampler. The Two-Year College Mathematics Journal Vol. 14, No. 3, p. 228-232

Melléklet

A) Kérdőív kérdései

1. Név (Csupán a kérdőívben adott válaszaik és a játékban tanúsított viselkedésük összekapcsolásához használtuk fel ezt az információt)
2. Nem
3. Életkor
4. Településtípus (Ahol felnőttél, eddigi életed nagy részét töltötted)
 - a) Főváros
 - b) Megyeszékhely
 - c) Város
 - d) Falu
5. Testvérek száma (Akikkel együtt nőttél fel)
6. Alap- vagy osztatlan képzésed neve
7. Mesterszakod, vagy más képzésed neve (ha van ilyen)
8. Mennyire tartod magad becsületesnek? (Általános értelemben)
1: Egyáltalán nem – 7: Teljes mértékben
9. Szerinted ma Magyarországon társadalmi szinten mennyire elfogadott, ha valaki nem fizeti be az adóját (vagy egy részét)?
1: Egyáltalán nem elfogadott – 7: Teljes mértékben elfogadott
10. Szerinted ma Magyarországon az egyetemisták körében mennyire elfogadott, ha valaki nem fizeti be az adóját (vagy egy részét)?
1: Egyáltalán nem elfogadott – 7: Teljes mértékben elfogadott
11. Szerinted mekkora a lebukás valószínűsége, ha valaki nem fizeti be az adóját (vagy egy részét)?
1: Biztos, hogy nem – 7: Biztos
12. Szerinted, ha valaki lebukik, mert nem fizette be az adóját (vagy egy részét), mekkora a valószínűsége, hogy ennek következménye is lesz? (Jogi eljárás, bírság, engedély bevonása stb.)
1: Biztos, hogy nem – 7: Biztos
13. Mit gondolsz, ma Magyarországon mi az adócsalás legelterjedtebb formája?
14. Mit gondolsz, mennyire vagy tisztában az adófizetési kötelezettségeiddel és az adófizetés (rád vonatkozó) szabályaival?
1: Egyáltalán nem – 7: Teljes mértékben